

## СТУДІЇ ПРО ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

### 3. До історії про перезахоронення останків О. П. Довженка.

Питання не риторичне і не дискусійне, а національно значиме і заслуговує серйозного осмислення. Воно давнє і новітнє, хвилює громадську думку України.

Деякі діячі, причетні до української культури, трактують питання по-своєму, посилюючи на відсутність юридичних підстав, мовлячи, що Олександр Петрович не залишив письмового заповіту. Мовляв, за винятком висловлювань митця у записниках, інших свідчень немає.

Зазначу, що подібні балачки я чув на міжнародному читанні доповідей, присвяченому столітньому ювілею зі дня народження Олександра Петровича, зокрема і від членів республіканського ювілейного комітету. Навряд, чи з цим довільним тлумаченням можна погодитися. Довженко писав у листах до друзів про своє воління повернутися в рідну Україну і там скінчити свій життєвий шлях. Згадаймо його листи до Юрія Смолича, Миколи Бажана, рідних і близьких. Всі вони навіяні смутком перебування на чужині. Юрію Яновському Довженко скаржився: «Хочу повернутися до Києва. Тільки як згадаю вовчий білет, що прописали мені в «Історії української літератури», — боюся умерти од смутку і жалю». Цю ж думку він висловив Семену Стефанику: «Дуже сумую за Україною. Тільки там, я вже почуваю, нікому не потрібний». Він жив милою Україною, марив про неї, відчуваючи, що йому не довго жити і ходити по цьому світі. А в одній з останніх автобіографій, яка схороняється в його рукописному архіві, зазначав: «После войны я уже не вернулся в Киев к своему Днепру... в качестве одиозной фигуры. «Вы умерли, — сказал мне один из киевлян. — Нет Вас и никому уже Вас не воскресить». Я познал страдание». Митець залишився в Москві не з своєї волі.

Його кликала до себе рідна ненька — Україна. Він зробив останній відчайдушний крок, звернувшись із слізним проханням до Президії рідної Спілки письменників України допомогти повернутися до Києва перед смертю (хоч і мав там свою домівку, котру полишив не за своєю волею). Та яке було діло спілчанам до туги великого сина землі української. Вони не почули його голосу, голосу самої України.

Остання воля безсмертного генія, його заповіт повис у повітрі. Виглядає справжнім блюзнірством, наругою над пам'яттю митця, коли в день його похорону на дошці оголошень у вестибюлі правління Спілки було вивішено для загальних оглядин скорботну супліку, що засвідчують живі свідки.

Згодом, цей документ, зареєстрований в книзі надходжень паперів, назавше зник. Прикро, що цей автограф потрапив до Тетяни Дерев'янки і про нього забули. Лише через роки, коли я готував літописну книгу «Сторінки життя і творчості О. П. Довженка», наштовхнувся на публікацію автографа в часописі «Советская Россия» від 11 вересня 1964 року з редакційною приміткою, що документ зберігається у фондах музею Київської кіностудії художніх фільмів, котрий носить нині ім'я Довженка.

Оскільки всі документи в книзі я описував де візо, звісна річ, аби визначити бібліографічні дані, звернувся до Т. Дерев'янки з проханням ознайомити з документом. Вона мене ввела в оману, мовивши, що Дов-

женкової супліки до Президії Спілки письменників і в очі не бачила, стверджуючи, що документ зберігається в родинному архіві Смоличів. Але ця версія відпала після моїх бесід з Юрієм Корнійовичем, а згодом і з його дружиною. Я не буду деталізувати свої пошуки документа. Ясна річ, якимось чином він потрапив до рук Дерев'янка і зник з (музею). До речі, запис документа повністю викреслений з моєї літописної книги, аби не було згадки. Хранителька документів музею Т. Дерев'янка разом з редактором С. Кобою вирішили приховати зникнення автографа митця.

Читач повинен знати й інше, що стосується юридичних прав української держави щодо перевезення останків Довженка з Москви до столиці України. Це засвідчується і безпосереднім звертанням Юлії Солнцевої до владних структур України щодо виконання останньої волі Довженка. Доктор філологічних наук Павло Максимович Федченко, мені добре знаний і обізнаний з деякими подробицями цієї історії, котрий певний час працював у ЦК Компартії України, обіймав посаду, завідуючого відділом культури, у своїй просторій записці-спогаді так описує події, які досі були оповиті таємницею.

«На початку червня 1970 року Юлія Іполитівна зателефонувала мені з Москви, попередивши про свій наступний приїзд до Києва, і при цьому змовницьки сказала: «Хочу рассчитувать на вашу помощь в решении важных — надеюсь не только для меня! — проблем».

Заявилась вона до мене в ЦК 26 червня і уточнила суть тих важливих проблем. Крім того, про що ми вже з нею не раз говорили (на відзначення минулого 70-річчя Олександра Петровича Довженка та 40-річчя виходу кінофільму «Земля» встановити в київському театральному інституті стипендії імені великого митця; прискорити вихід у видавництві «Дніпро» книги спогадів про О. Довженка та підготовленого М. В. Куценком «Літопису життя і творчості О. П. Довженка»), вона вперше порушила питання про перезаховання О. Довженка в Києві. Щодо перших згаданих проблем протягом кількох наступних днів у відділі відбулося кілька зустрічей з керівниками відповідних установ і відомств: головою Держкіно С. П. Івановим, його заступником О. О. Левандом, директором кіностудії ім. О. Довженка В. В. Цвіркуновим, ректором театального інституту І. С. Корнієнком та директором Держлітвидаву «Дніпро» О. І. Бандурою».

І зовсім несподівано, як згадує Павло Максимович, Юлія Іполитівна попросила його згоди на те, щоб у приміщенні відділу провести зустрічі з деякими авторами спогадів, зокрема з Миколою Платоновичем Бажаном.

«Звісна річ, я охоче погодився, запропонувавши, у разі потреби, й свою власну допомогу, — пояснює Павло Максимович. — Та допомога виявилась особливо потрібного (на настійне прохання обох сторін) під час складної й важкої розмови з М. П. Бажаном. Не буду тут переказувати зміст цієї розмови, довгої і напруженої. Напруженої тому, що Юлія Іполитівна звинувачувала Миколу Платоновича у тому, ніби він, будучи заступником голови уряду в кінці 40-х років не все зробив, аби врятувати Довженка для України, захистити від несправедливих гонінь. Бажан зі сльозами на очах картав себе не стільки за мніми провини, скільки за власне безсилля допомогти другу в скрутні дні, роки. Запевняв у своїй незмінній відданості великій Людині і Митцю, у постійній готовності зробити все, щоб захистити тепер вже, на жаль, не його самого, а його світле, добре ім'я».

«Ладно, оставим старое. Я рада слышать о вашей готовности сделать все для Довженко и, надеюсь, не только для него — для Украины, наконец, для торжества — пусть запоздалого! — справедливости».

А далі Ю. Солнцева вела мову, свідчить Павло Федченко, ось про що:

«Мы вот с Павлом Максимовичем говорили о необходимости выполнить последнюю волю Довженко: его жгучего желания покоиться в родной украинской земле... Когда-то об этом нельзя было даже заикаться, хотя это желание Александра Петровича не было секретом даже для некоторых весьма влиятельных украинских деятелей (тут Ю. І. назвала кілька імен, нині вже покійних і ще живих літераторів і державців — не хочу їх повторювати, щоб не завдати прикростей живим)\* — Бог им Судья. Но сегодня, кажется, Довженко уже никому не страшен. Его гений признан миром и в родном отечестве добрым словом воспоминаний своего пророка. Осталось прислушаться и к его последнему слову. На разных уровнях я уже пыталась говорить на эту тему. Но Москва реагирует глухо: мол, это высокая честь покоиться в самом сердце Советской Родины — что еще надо, тем более, что Украина в свое время отказалась от него до и после его смерти, не претендует на его прах. Можете ли вы со своим высоким авторитетом подключиться початкам склонить высшее руководство Украины к выполнению завещания Довженко?».

Після цих слів, звернених Ю. Солнцевою до Миколи Платоновича, як зазначає у своїй записці Павло Максимович, М. П. Бажан «запевнив, що докладе до цього всіх своїх сил. Тоді ж ми домовились, що будемо спільно добиватися організації візиту Ю. Солнцевої до П. Ю. Шелеста, першого секретаря ЦК КП України. Я просив Ю. І., щоб вона попередньо поговорила й з секретарем ЦК КПУ з ідеології Ф. Д. Овчаренком, з яким, звісна річ, я підготую свої дії. Через кілька днів я був з своїм черговим службовим візитом у П. Ю. Шелеста і серед інших питань доповів про історію з від'їздом (вимушеним) О. Довженка з України та про його бажання повернутися, хоч мертвим. А головне, я просив його знайти можливість особисто переговорити з Ю. Солнцевою. Мені відомо, що з подібною проською звернувся по телефону до П. Шелеста і М. Бажан. Нам обом здавалося, що, в принципі, П. Шелеста ми схилили, а тому спокійно чекали наслідків візиту Ю. Солнцевої до Першого».

А далі, за свідченням П. М. Федченка, ось як розвивалися події на найвищих щаблях партійної влади:

«Не знаю, хто, як, крім нас з М. Бажаном, «впливав» на позицію П. Шелеста, але спочатку вона була не зовсім прихильною і дещо обережною. Розповідаючи мені про характер і зміст розмови, Юлія Іполітівна кілька разів з гіркою пристрастю і неприхованим подивуванням повторювала фразу: «Скажите на милость, почему это мне, русской женщине, приходится доказывать украинским лидерам, что гений мирового и советского кино Довженко является прежде всего гений Украины, а его великая «Земля», то земля его отца-матери и дедов-прадедов, которой он с детства был зачарован, всегда безумно любил, на которой он создал лучшие свои творения и которой он хотел принадлежать живым и мертвым».

Все ж Солнцева із задоволенням і вдячністю сказала, що П. Ю. Шелест пообіцяв її прохання, а головне — заповіт самого О. Довженка, — підтримати, а тому з вірою і надією виїхала з Києва до Москви.

Але тим надіям не судилося справдитися, хоч П. Шелест, здається, таки чесно виконував свою обіцянку. Керівництво ЦК КПРС, зокрема,

\*) Прим, зроблена автором спогаду П. М. Федченком.

грізний страж інтернаціоналізму, «сірий кардинал» М. Суслов потрактував саму ідею перепоховання з Москви до Києва ледве не як націоналістичною провокацією, а підказаний нами з Ю. Солнцевою аргумент — прецедент про перевезення Тараса Шевченка ніби-то (за розповіддю помічника П. Шелеста Миколи Тимофійовича Кучера) викликав скажену лють, мовляв, того мертвого поета вивозили-визволяли від ненависного царату, а від кого ви збираєтеся визволити радянського митця? Можна думати, що й ця дія П. Ю. Шелеста була поставлена йому на карб, коли його самого звинувачували згодом у «потуранні націоналістичним, сепаратистським проявам». З іншого боку цю благородну спробу П. Шелеста належно оцінила українська творча інтелігенція. Я про це й особисто нагадав та засвідчив Петрові Юхимовичу, коли кілька років тому назад у мене виникла потреба звернутись до нього в Москву листовно і телефоном».

Минуло трохи часу і Павлові Максимовичу довелося знову стрітись з Юлією Іполитівною. Між ними відбулася поважна розмова. Про сутність її розповідає далі доктор наук у своїх безцінних спогадах, які проливають світло на давні події. Цитую за автографом:

«До теми про перезаховання праху О. Довженка Ю. Солнцева повернулася у розмові зі мною і 13 вересня 1972 року. Під час відпочинку в санаторії Конча-Заспа вона за звичкою завітала до мене в ЦК».

«А как насчет перевоза праха А. Довженко на Украину? Ведь это его воля и просьба, которой в свое время испугались в Москве и на Украине (тут вона назвала імена М. Бажана й О. Корнійчука, що з мого боку викликало необхідне уточнення, — П. Ф.), которой, похоже, и сейчас боятся. Москва после июльского идеологического совещания с подозрительностью смотрит даже на украинскую вышитую сорочку, а вы тут, вижу, тоже тени своей боитесь... Что я, русская женщина, должна об этом думать? Но, пока я живу, хочу непременно выполнить завещание Александра Петровича».

У цій записці-спогаді П. М. Федченко торкається проблеми, пов'язаної з музеєм великого митця. Наведу і цей запис:

«Тоді ж Ю. І. побувала в Сосниці, в хаті-музеї Довженка. Скрушно розповідала про жалогідний стан музею, працівники якого не можуть як слід використати навіть передані нею її особисті гроші. Обурилася тим, що біля хати збираються поставити, як вона говорила, «постный бюст Довженко, против чего я уже устала воевать».

«А вам какой хотелось бы?» — запитав я.

«Вот тот босоногий юноша, устремленный ввысь и даль. Но этого нам не позволили сделать. Ф. Овчаренко сказал, что, мол, пусть этого босоного Солнцева поставит у себя на даче. Я удивлена таким бедным вкусом и такой дикой безответственностью. Кстати, дачи у меня нет. Я ее продала, чтобы увековечить память Довженко».

«Мені знову довелося пояснити Юлії Іполитівні, — підкреслює Павло Максимович, — «заборона того босоного», ішла, не стільки від Ф. Овчаренка, скільки від агресивного невігласа і одного з найнепримиренніших «борців проти націоналізму» І. С. Грушецького. Тоді ж я запевнив: «Можете быть спокойны. В Соснице будет поставлен именно тот босоногий Сашко. Конечно, у него нет сапогов, но есть крылья».

Дещо бездумну сміливу й категоричну обіцянку (всупереч волі найвищого керівництва, яка забракувала талановитий твір молодого скульптора Андрія Фуженка!) довелося реалізовувати напівлегально.

Як засвідчує Павло Максимович, на прощання з ним Юлія Іполитівна у доволі різкій і категоричній формі, властивій її характеру, мовила:

«Ничего. Время все расставит по своим местам. Александра Петровича и сейчас ставят выше Эйзенштейна и Пудовкина. Это гений, который нужен всем. А вам на Украине он нужен? Что вы скажете мне, не жене, а русской женщине и человеку, который немножко разбирается в искусстве и в том, кто и что в искусство принес, зачем шел туда, что искал, что нашел и что безвозвратно унес в собой...».

На такій високій ноті скінчилася та пам'ятна розмова в стінах ЦК партії між завідуючим відділом культури П. Федченком, людиною високої культури і такту, з удовою всесвітньовідомого митця, мислителя, філософа, що все життя вболівав за рідну Україну.

Відшуміли роки і визначилася доля України, її народу, а Довженко як лежав, так і покоїться не в рідній, а далекій, чужій землі. Диво дивне діється в нашій вільній, соборній державі. Вже й століття від дня народження митця відсвяткували і ювілейний комітет виніс ухвалу, та тільки козацького духу не вистачило вчинити святе діло. Де ж наша національна гордість і свята любов до геніального сина?

Гірко читати листа охоронниці могили Довженка Ірини Петрової, пройняті зневагою до українського народу. Ось її сповіщення у листі до мене від грудня 1994 року:

«По вопросу кладбища. Со мной пытались говорить о перезахоронении А. П. Довженко. Я ответила, что пока я жива, ничего не произойдет и не потому, что она (Ю. Солнцева. — Прим. М. К.) вложила в этот памятник Переделкинскую дачу, а потому, что она всегда в сердце носила обиду за то, как их выставили из Украины...».

І ще: «Один из работников посольства заикнулся о перезахоронении А. П. в Киеве, я сказала, что пока я жива, никогда этого не будет».

Ось так. Імперське мислення взяло верх над здоровим глуздом. А наші націонал-демократи не забили тривоги, не задзвонили в усі дзвони, змирившись з приниженням гідності великого, вільного народу. Ось вони, наші безпорадність і безвілля. Господи, коли ж ти навчиш людей розуму, вернеш їм гордість?

10.V.1996

Харків.

